

ЧАСТИНА I

**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ**

УДК 94:001.89

Добровольська А.Б.

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ
ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУСПІЛЬНИХ НАУКАХ**

У статті дається критичний аналіз трактувань міжнародної економічної інтеграції, що існують у суспільних науках. Простежується еволюція інтеграційних процесів, виявляються їхні особливості на сучасному етапі. Розкривається взаємозв'язок інтеграції і глобалізації, досліджується значення міжнародної регіональної інтеграції.

Ключові слова: *теорія інтеграції, світове господарство, міжнародна торгівля, міжнародні економічні відносини, глобалізація, регіоналізація.*

Добровольская А.Б. Концептуальные подходы к трансформационным и интеграционным процессам в общественных науках

В статье дается критический анализ существующих в общественных науках трактовок международной экономической интеграции. Прослеживается эволюция интеграционных процессов, выявляются их особенности на современном этапе. Раскрывается взаимосвязь интеграции и глобализации, исследуется роль международной региональной интеграции.

Ключевые слова: *теория интеграции, мировое хозяйство, международная торговля, международные экономические отношения, глобализация, регионализация.*

Dobrovolskaya A.B. Conceptual approaches to transformational and integration processes in the social sciences

The article gives a critical analysis of the interpretations of international economic integration existing in the social sciences. The evolution of integration processes is traced, and their features are revealed at the present stage. The relationship between integration and globalization are revealed. The importance of international regional integration is being explored.

Key words: *theory of integration, world economy, international trade, international economic relations, globalization, regionalism.*

Рубіж ХХ–ХХІ ст. визначив зміну віх, векторів, парадигм розвитку, які поставили питання про «нову архітектуру світу» (К.Ясперс). Розпочинається або й уже розпочалася нова епоха, яка обіцяє чимало новацій в усіх сферах життя, включаючи досягнення нового рівня глобалізації, прорив до ще більш відкритого суспільства тощо.

Характерним виявленням об'єктивного процесу оновлення та модернізації стали тенденції глобалізації та інтеграції, які мають одні й ті самі витoki: якісні стрибки, вибухи у розвитку виробництва і ринку, супроводжувані змінами у суспільних відносинах та суспільній свідомості. У глобальному світі інтеграція у різних її формах перетворилася на одну з домінуючих тенденцій суспільно-політичного розвитку.

Процеси інтеграції мають тривалу історію формування, рухаючись «від імперії до спільноти» [1], що у сучасній теорії інтеграції прийнято трактувати як найважливіший структуроутворюючий елемент міжнародних відносин. Імперія як специфічний інструмент перерозподілу надлишкового продукту між народами на користь сильнішої держави виникає на основі нерівномірності розвитку. Відмінність соціального, економічного і політичного розвитку держав породжувала усвідомлення переваги власної системи над іншими, викликаючи прагнення утвердити своє панування. Використання сировинних ресурсів підкорених країн дозволяло метрополії розвиватися прискореними темпами, забезпечуючи вищий рівень існування для себе та своєї еліти.

За доби імперіалізму зміст «інтеграції» зводився до централізації влади у руках вищого суверена, що дозволяло йому поширювати свою юрисдикцію на всю територію країни, встановлюючи єдиний порядок. Головною метою і основним наслідком такого стану було посилення військово-політичного потенціалу як вирішальна умова боротьби за процвітання, зокрема економічне.

Колоніалізм наприкінці XIX – на початку XX ст., хоч і мав у своїй основі економічне підґрунтя, скоріше був проявом успадкованих від минулого силових методів вирішення спірних міжнародних проблем, ніж наслідком нових імперативів міжнародного поділу праці. Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія, інші індустріальні країни активно створювали колоніальні імперії. Такий алгоритм було продиктовано прагненням забезпечити нові ринки для своїх виробів, гарантовані джерела продовольчих і сировинних ресурсів. Рушійною силою колоніальних захоплень були стратегічні міркування: прагнення отримати військово-політичну перевагу та доступ до ресурсів.

Певні риси формування національно-державних економічних організацій у XVI–XIX ст. є тотожними сучасним процесам міжнародної інтеграції. Однак це лише зовнішня схожість різних витків історичної

спіралі. Це якісно різні за своїм змістом процеси, які відокремлює один від одного епоха зрушень у технічному розвитку, в економічних механізмах, у соціально-політичній сфері та в характері міжнародних відносин.

Створені на основі військової сили імперії могли існувати тривалий час, проте господарська і культурна роз'єднаність територій, які входили до їхнього складу, рано чи пізно призводила до їхнього занепаду й розпаду. Показовим у цьому сенсі є досвід Римської, Візантійської, Оттоманської, Британської, Французької, Голландської, Австро-Угорської, Німецької, Російської імперій, а згодом СРСР. З появою на політичній карті світу значної кількості нових держав з різним рівнем розвитку і економічної самобутності склалися умови, які потребували пошуку адекватних часу інтеграційних зв'язків. Розмаїття соціально-економічних, географічних, історичних, соціокультурних умов породжує розмаїття форм міжнародної інтеграції, кожна з яких є унікальною, реалізуючи конкретні економічні, соціальні, геополітичні та культурно-історичні цілі. Множинність форм міжнародної інтеграції не заперечує наявності в їхньому формуванні та розвитку певних закономірностей.

На певному етапі відбувається критичне посилення залежності практично всіх національних економік від міжнародного ринку товарів, послуг, капіталу, робочої сили, технологій, що їхній розвиток стає неможливим без тісної співпраці зі світовим господарством. Виникає потреба вирівнювання економіко-правових умов господарювання у різних країнах і здійснення координації фінансової та економічної політики держав. Такого роду вирівнювання і координація здійснюється через розвиток регіональної: європейської, азійсько-тихоокеанської, євразійської інтеграції.

Найбільших успіхів міжнародна економічна інтеграція досягла на європейському континенті, тож основні теорії та практичні моделі регіональної інтеграції у другій половині XX ст. розроблялися на прикладі функціонування Європейського Союзу. З розвитком інтеграційних процесів на європейському континенті виникла потреба осмислення причин формування інтеграційних союзів, аналізу ролі владних структур та їхніх функцій у цих процесах.

Практика формування загальних теоретико-методологічних підходів до вивчення процесів інтеграції у XX столітті показує, що найбільших успіхів у цьому напрямку досягли представники зарубіжної та вітчизняної

суспільно-політичної думки, які, починаючи з кінця 40-х–50-х років ХХ ст. розробляли базові компоненти інтеграції на основі аналізу інтеграційних процесів у різних регіонах світу (переважно на прикладі європейської інтеграції).

Традиційна теорія інтеграції виходить з економічних посилок у рамках теорій міжнародного обміну, які досліджують механізми ліквідації торговельних бар'єрів. Класичну теорію інтеграції, яка застосовується до аналізу інтеграційних процесів у різних регіонах світу, в тому числі, на пострадянському просторі, складають концептуальні позиції різних теоретичних шкіл: класичної теорії міжнародної торгівлі (Д.Рікардо, Дж.С.Міллер), неокласичної теорії міжнародного поділу праці (Е.Хекшер, Б.Олін), теорії стадійного розвитку (У.Ростоу), теорії великих просторів (К.Шміт), функціоналізму (Д.Мітрані), неофункціоналізму (Е.Хаас), федералізму (А.Гамільтон, К.Уейр, Р.Уотс), неофедералізму (А.Етціоні), реалізму (Г.Моргентау, С.Хоффман), теорії комунікацій (К.Дойч) та ін.

Існує великий масив літератури з теорії інтеграції, проте значна його частина стосується окремих інтеграційних проєктів або носить вузько спеціалізований характер, що ускладнює можливість відображення повної картини інтеграційного розвитку в глобальному і регіональному масштабі.

У спрощеному трактуванні процес інтеграції ототожнюється з лібералізацією світового ринкового простору без виявлення його змісту.

У виданнях ООН, Світового банку, МВФ, Світової організації торгівлі феномен міжнародної економічної інтеграції спрощується, зводиться до факту юридичного встановлення зони вільної торгівлі або митного союзу, ототожнюється з формуванням регіональних торговельних блоків. Країни, які уклали договір про вільну торгівлю або про митний союз, автоматично потрапляють у розряд інтегрованих або тих, що інтегруються. Аналітики Світового банку інтеграцією називають зростання економічної відкритості країн, безвідносно не лише до його причин і наслідків, а й до того, чи входять ці країни до того чи іншого економічного союзу, чи ні [2]. По суті, мова йде про вростання окремих країн у світовий економічний простір.

Для виявлення ступеню такого вростання на базі чотирьох компонентів (частки зовнішньої торгівлі у ВВП, рейтингу довіри до країни з боку інституційних інвесторів, частки прямих іноземних інвестицій у ВВП, питомої ваги готових виробів в експорті) за спеціальною методикою

вираховується «індекс інтегрованості». Якщо розрахований у такий спосіб індекс виявляється величиною позитивною, особливо, якщо він більше одиниці, робиться висновок, що країна «інтегрується» з іншим світом. Якщо виходить негативна величина, то «дезінтегрується», незалежно від рівня техніко-економічного розвитку країни, фази економічного циклу, в якому вона перебуває, та інших обставин, які можуть вплинути на величину і знак такого показника.

За цих умов актуалізується потреба дослідження змістовної сторони феномену, про який ідеться, з акцентом на виявленні закономірностей міжгалузевого і внутрішньогалузевого поділу праці, фокусуванням уваги на процесах міжнародного переплетення капіталу і виробництва або, ширше, на взаємопроникненні і переплетенні національних відтворювальних циклів.

Теоретичне осмислення інтеграційних процесів у сучасному світі, їхніх передумов, завдань, перспектив є актуальним завданням для економістів, політологів, істориків. Зростає потреба дослідження інтеграції як складного, багатоаспектного історичного феномену, що розвивається, зароджуючись спочатку в найбільш розвинених, з техніко-економічної та соціально-політичної точки зору, регіонах світу, і поступово втягуючи у цей процес нові країни в міру їхнього дозрівання до певних економічних, політичних і правових рамок.

У сучасній економічній літературі до безпосередніх передумов інтеграції відносять наступні:

- країни, які інтегруються, повинні мати близький рівень економічного розвитку і зрілості ринкової економіки. Їхні господарські механізми мають бути сумісними; як правило, інтеграція є більш міцною та ефективною, якщо інтегруються розвинені країни;

- наявність спільного кордону й історично сформованих економічних відносин; зазвичай об'єднуються країни, які знаходяться на одному континенті у безпосередній географічній близькості одна від одної, що дає змогу легше вирішувати транспортні, мовні та інші питання;

- присутність взаємодоповнюючих структур економіки країн (їхня відсутність є однією з причин низької ефективності інтеграції в Африці, в арабському світі);

- спорідненість господарських та інших проблем, які стоять перед країнами;

- політична воля держав, наявність країн-лідерів інтеграції;
- «демонстраційний ефект»: під впливом успіхів певних інтеграційних об'єднань в інших держав з'являється бажання приєднатися до них;

- «ефект доміно»: Оскільки інтеграція веде до переорієнтації економічних зв'язків країн-членів на співробітництво в межах певного регіону, інші країни, які залишилися за межами об'єднання, відчують труднощі, часом скорочення торгівлі з країнами, які входять в угруповання; щоб нейтралізувати цей негатив вони теж змушені приєднуватися до інтеграційного об'єднання.

З кінця 40-х років у розвинутих регіонах світу взяла верх тенденція до лібералізації торгівлі. На основі укладеної 1948 р. Генеральної угоди про тарифи й торгівлю (ГАТТ) було проведено значну роботу з метою поетапної лібералізації міжнародної торгівлі. Злам планово-адміністративної системи на пострадянському просторі поклав початок зміни зовнішньоекономічної стратегії: повороту до роздержавлення власності і демонтажу зовнішніх бар'єрів й у колишніх радянських республіках.

В економічному сенсі міжнародна інтеграція є процесом зрощення економік сусідніх країн в єдиний господарський комплекс з наявністю стійких зв'язків. Це – процес зближення, взаємного налаштування національних господарських систем, в основі якого лежить економічний інтерес господарюючих суб'єктів і міжнародний поділ праці. Широкого розповсюдження зазнало визначення міжнародної інтеграції, запропоноване на початку 60-х років американським економістом Белою Баласа. У роботі «Теорії економічної інтеграції» він писав: «Ми пропонуємо визначати економічну інтеграцію як процес і як

стан. Згадана як процес, вона включає заходи, покликані усунути дискримінацію між господарськими одиницями, що відносяться до різних національних держав; розглянута як стан, вона може бути представлена як відсутність форм дискримінації між національними господарствами» [3].

Трактовка розвитку інтеграційних процесів, запропонована Баласа, є доцільною з точки зору її практичного застосування. Б.Баласа запропонував класифікацію стадій економічної інтеграції, виділивши п'ять форм міжнародної інтеграції, які виступають в якості послідовних кроків поглиблення інтеграції від нижчого ступеню до вищого: зона вільної

торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний союз і, нарешті, стадія «тотальної економічної інтеграції».

Д.Хендерсон доходить висновку, що терміном «економічна інтеграція» слід визначати «процес, за допомогою якого економіки стають тісніше інтегрованими, тенденцію до зменшення економічного значення політичних кордонів», а під терміном «повна інтеграція» розуміє «ситуацію, коли інтеграція завершена таким чином, що політичні кордони не мають більше економічного значення» [4, р.634].

І Б.Баласа, і Д.Хендерсон акцентують увагу на зниженні ролі державних кордонів і пов'язаної з ними економічної нерівності суб'єктів господарського життя, тобто дискримінації нерезидентів у порівнянні з резидентами.

По мірі розвитку машинного виробництва об'єктивно склалися умови для розмежування виробничого процесу на окремі операції і обміну між такими ланками єдиного технологічного циклу напівпродуктами кінцевого виробництва. Цей якісно новий шабель поділу праці виник у XVIII ст., коли розвиток мануфактурного виробництва створив умови для поділу виробничого процесу (production sharing). У першій третині XX ст. на цьому ґрунті розвинулося міжнародна виробнича кооперація. Зазначена тенденція отримала подальший розвиток у фабричному виробництві, згодом вийшовши за межі державних кордонів і перейшовши на міжнародний рівень.

Дослідниками цих економічних явищ, які згодом стали ототожнюватися з міжнародною інтеграцією, були фахівці у сфері зовнішньої торгівлі і торговельної політики. Наслідки перших міжнародних преференційних торговельних угод почали осмислюватися ще у XVIII і XIX ст. на основі аналізу англо-португальського договору 1703 р. англо-французького договору 1860 р., і, особливо, німецького Митного союзу (Zollverein) 1834–1871 рр.

Основи класичної теорії міжнародної торгівлі заклали Д.Рікардо і Дж.С.Мілль. Дослідивши причини взаємної вигоди від міжгалузевого міжнародного поділу праці, вони створили теорію абсолютних і порівняльних переваг. Відповідно до неї, вигода країн-партнерів тим масштабніше, а зацікавленість у взаємній торгівлі тим сильніше, чим більшою є різниця в абсолютних або відносних витратах на отримання того чи іншого товару при виробництві його усередині країни і в разі

імпорту, тобто, інакше кажучи, чим більшою є різниця в його ціні [5]. Такий міжгалузевий поділ праці дозволяє країнам-партнерам отримувати великий вигравш за збереження автономії внутрішніх ринків, без об'єднання у більший ринковий простір.

Згодом прихильники такого категоріального імперативу, як неолібералізм (В.Ріпці, М.Алле), розглядали інтеграцію як єдиний ринковий простір у масштабі кількох країн, де діють стихійні економічні сили, незалежно від політики держав і законодавчих актів [6]. На потребу узгодження внутрішньої і зовнішньої політики сторін, що інтегруються, звертали увагу неокейнсіанці (Р.Купер) [7]. Таке узгодження дозволяло використовувати вигоди інтеграції зі збереженням максимального для кожної країни ступеню свободи.

Модифікацію економічних реалій відбила розроблена у 30-х рр. ХХ ст. шведськими вченими Е.Хекшером і Б.Олінім неокласична теорія міжнародного поділу праці, яка зміщувала акцент на відмінності у наділленні країн основними факторами виробництва – землею, працею і капіталом [8]. Відповідно до цієї теорії, кожна країна прагне спеціалізуватися на виробництві та експорті тих товарів, для створення яких потрібно більше факторів, наявних в її розпорядженні у відносному достатку.

Таке розуміння причин міжнародної спеціалізації пояснювало характер розподілу праці між промислово розвиненими країнами, забезпеченими кваліфікованою, високопродуктивною, але дорогою робочою силою, що виробляють широкий асортимент готових виробів, з одного боку, і аграрно-сировинними країнами, з наявною в достатку дешевою, але некваліфікованою робочою силою, що виробляють головним чином базові товари, з іншого.

Неокласична теорія була мало придатною для пояснення механізму взаємної торгівлі між високорозвиненими країнами, здатними виробляти майже однаково широкий набір готових виробів. На основі дослідження цього механізму виникла теорія стадійного розвитку національних господарств, розроблена американським економістом У.Ростоу. Узагальнюючи досвід економічної історії з початку ХVІІІ ст., він дійшов висновку, що усі громадські організми, з економічної точки зору, перебувають у постадійному розвитку на основі переходів з одного

якісного стану до іншого на базі технічного прогресу, що супроводжується глибокими трансформаціями громадських і політичних структур [9].

Послідовники розробленої У.Ростоу теорії припускали, що інтеграцію здатні забезпечити міжнародні корпорації, функціонування яких сприяє раціональному і збалансованому розвитку світогосподарських зв'язків (теорія корпоративізму). Як процес структурних перетворень в економіці країн з великими фірмами і галузями промисловості економічна інтеграція розглядалася представниками структуралізму (Р.Мюрдаль) [10]. Результатом таких перетворень, на їхню думку, є якісно новий інтегрований простір з більш досконалим господарським механізмом. Представники школи структуралізму, критично ставляться до ідеї повної лібералізації руху товарів, капіталу і робочої сили в інтегрованому просторі, бо вільне функціонування ринкового механізму може привести до певних диспропорцій у розвитку і розміщенні виробництва а також спричинити поглиблення нерівності у доходах.

В аналітичному плані фахівці ділять інтеграцію на негативну і позитивну. Негативна інтеграція передбачає усунення національних бар'єрів для формування ринку великих масштабів, при якому спільна модель господарської поведінки заздалегідь не пропонується.

Голландський економіст Ян Тінберген визначає процес негативної інтеграції як «усунення певних інструментів у міжнародній економічній політиці», а позитивної – як «введення додаткових заходів з метою проведення реорганізації, тобто вирішення проблем перехідного періоду» [11]. Негативна інтеграція виходить безпосередньо з постулатів неоліберальної ідеології, яка вимагає скорочення масштабів соціальних виплат і максимального відсторонення держав від політичного втручання у функціонування ринку. Роль наднаціональних інститутів при цьому полягає у запобіганні втручання держав у ринкові відносини заради підтримки рівних конкурентних умов.

При негативній інтеграції держави виступають як учасники політичної інтеграції, але формування спільної, багаторівневої регіональної політичної системи не відбувається. За позитивної інтеграції держави-учасниці приводять внутрішні механізми у відповідність з моделлю, яка задається у наднаціональних політичних рішеннях. В Європейському Союзі приклади позитивної інтеграції можна знайти,

насамперед, у сферах захисту прав споживачів, охорони навколишнього середовища і безпечних умов праці.

Позитивна інтеграція є соціально орієнтованою. Існування негативної та позитивної інтеграцій в Європі відображає «два обличчя» лібералізму. «Економічний», «чистий лібералізм» або «неолібералізм» ставить на перше місце ринок. Мається на увазі, що демократія, і дотримання індивідуальних прав залежать від успішного функціонування ринкової економіки. На відміну від «неолібералізму» соціальний лібералізм на перше місце висуває права людини. Соціальні ліберали допускають обмеження у функціонуванні ринкових механізмів заради задоволення базових людських потреб, у тому числі, політичними засобами, не покладаючись на ринок у повній мірі.

У системі міжнародних відносин термін «інтеграція» означає створення певної цілісності системного характеру за допомогою усунення національних бар'єрів у торговельної та інвестиційної взаємодії, з урахуванням забезпечення рівних умов для господарюючих суб'єктів держав, що об'єдналися. Шляхом узгодження, уніфікації, гармонізації бюджетної, податкової, валютної політик створюється єдиний економічний простір. Внаслідок злиття національних економік утворюється загальна система, заснована на вільному переміщенні капіталу, зниженні тарифних бар'єрів і лібералізації руху товарів, капіталу, комунікаційному та інформаційному зближенні.

За післявоєнний період теоретичні концепції, які осмислюють складні міжнародні інтеграційні процеси, зазнали істотних змін. Головною тенденцією розвитку теорії міжнародної інтеграції можна вважати повільне, але неухильне просування від спрощеного неоліберального (зовнішньоторговельного) сприйняття цих процесів до спроб надання їм комплексного характеру, до розкриття не лише їхньої економічної, а й соціальної, геополітичної, структурної та соціокультурної складових.

Дослідження інтеграційних процесів німецьким істориком і правознавцем Карлом Шмітом призвело до створення теорії великих просторів. К.Шміт дійшов висновку, що зміна економічних умов вимагає виникнення великих геополітичних просторів в якості нових, більш досконалих суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права [12]. Теорія великого простору розглядає процес розвитку держав з позиції їхнього прагнення досягти найбільшого територіального обсягу. Великий

простір, на думку К. Шміта, є новою формою наднаціонального об'єднання, заснованого на стратегічному, геополітичному та ідеологічному факторах.

Торговельно-політична відкритість у сенсі лібералізації митного режиму обумовлена, перш за все, рівнем техніко-економічного розвитку країни та ступенем конкурентоспроможності її товарів. Однак, інтеграційна політика лежить у сфері політичних рішень, тому залежить не лише від об'єктивних економічних умов, а й від чинників суб'єктивних – політичних пріоритетів, міжнародних угод, військових дій тощо.

На початку 50-х рр. XX ст. виникла потреба осмислення причин формування інтеграційних союзів, дослідження ролі владних структур, їхніх функцій і повноважень у цих процесах. Так з'явилися теорії, які визнавали необхідність політичного чинника у процесі інтеграції. Визначальними поміж них є теорії функціоналізму і федералізму.

Представники функціоналізму, засновником якого був Давид Мітрані, вважали, що механізм створення ідеальної форми міжнародного співтовариства полягає у розкритті його функціональних особливостей. Виходячи з того, що інтеграція виявляє себе на різних рівнях: у світових імперіях, блоках і міжнародних організаціях, Д.Мітрані стверджував, що найважливішими її ознаками слід вважати дієвий контроль над легітимним використанням влади, наявність спільного органу ухвалення рішень і центру політичної освіти громадян суспільства [13].

На думку функціоналістів, сучасне технічне співтовариство створило проблеми, для вирішення яких необхідна спільна робота експертів з обох боків державних кордонів у тій чи іншій сфері. Саме тому виникає модель співробітництва, у межах якої інтеграція розглядається як поступовий процес, у результаті якого створюються нові владні структури, які крок за кроком поповнюють свої законодавчі повноваження.

Основоположник теорії неофункціоналізму Ернст Хаас звертав увагу на необхідність певних передумов інтеграції, серед яких він виділив: наявність спільних економічних інтересів, схожість економічних систем, взаємозалежність, політичний плюралізм, подібність елітних кіл [14]. З точки зору Е.Хааса, політична інтеграція за своєю сутністю є поширенням впливу на конкретну територію. Е.Хаас зв'язував інтеграцію із суспільними процесами, з цілеспрямованою діяльністю політичних кіл, які, не маючи спільного плану, мають лише власні інтереси.

На думку неофункціоналістів, інтеграція змінює не лише форму, а й зміст державної діяльності, несучи в собі загрозу суверенітету національних держав, через те, що передбачає делегування частини їх повноважень наднаціональному органу. Е.Хаас поділяв політику на «низьку», яка включає суто прагматичні цілі, пов'язані з підвищенням добробуту, економічним зростанням, та «високу», яка має на меті зовнішньополітичну стратегію, захист національних інтересів, відстоювання міжнародного престижу держави.

У 50-х рр. XX ст. американські й європейські учені запропонували концепцію об'єднання держав у федерацію. Ця течія у політичній науці отримала назву федералізму. Вона ґрунтувалася на ідеї спільності історичних, економічних, політичних інтересів держав. Прихильники класичного федералізму дотримувалися точки зору, заснованої на ідеї поділу влади. Американський політолог А.Гамільтон та британські фахівці К.Уейр і Р.Уотс вважали, що подібного поділу влади можливо досягти, якщо скликати широкий міжнародний форум, у рамках якого повноважні представники національних держав, добровільно домовившись, передадуть частину своїх повноважень сформованим на консенсусній основі наднаціональним органам [15].

Послідовники цієї течії визнавали необхідність створення інституціоналізованого об'єднання і вважали, що федеральна система влади здатна забезпечити державам, що входять в об'єднання, стійкий і безпечний розвиток, збереження специфічних особливостей кожної країни за умови чіткого розмежування сфери компетенцій політичних і адміністративних органів суб'єктів федерації і наднаціональних органів.

З точки зору федералістів, ініціатива створення федерації мала виходити від правлячих еліт країн, що об'єднуються. На їхню думку, усвідомлення того факту, що федеральна система краще забезпечує захист інтересів, ніж система автономних держав, є запорукою успішної інтеграції. В якості критерію інтегрованості було взято наявність центру ухвалення рішень. Основну увагу зосереджено на інституційних перетвореннях, розмежуванні повноважень, відкритих конституційних та правових механізмах.

Говорячи про інтеграцію у Західній Європі, теоретична школа федералізму відзначала, що вона можлива, по-перше, на основі свідомого політичного рішення урядів і народів, внаслідок чого сторони добровільно

і свідомо відмовляться від політичного суверенітету та самостійності; по-друге, шляхом створення одного або кількох нових, наднаціональних органів, яким будуть передані певні повноваження для ухвалення рішень і які будуть незалежні від безпосереднього впливу окремих держав—членів співтовариства.

Важливою метою інтеграції виступає національна безпека. Цей постулат було покладено у підгрунття моделі федералістів. На їхню думку, злиття національних економік має покласти край добі конфронтації. Дослідження інтеграційних процесів послідовниками теорії федералізму А.Спінеллі і С.Пістоні дозволило їм обґрунтувати необхідність створення у межах інституційних перетворень наднаціональних інститутів [16].

Американський політолог А.Етціоні розвинув ідеї федералізму до визнання того факту, що основною метою інтеграції є створення «політичної спільноти» [17]. Під цим поняттям він мав на увазі три компоненти політичної влади: наявність ефективного контролю над силовими структурами; наявність впливового центру прийняття рішень; виникнення спільної самоідентифікаційної орієнтації серед громадян, які входять до об'єднання.

Функціоналізм і федералізм відображають протилежні погляди на інтеграцію. Перший ґрунтується на так званій моделі співробітництва, тоді як другий пропонує жорстку наднаціональну модель. На початку 1960-х рр. розгорнувся процес поступового зближення моделей функціоналізму і федералізму. На їхній основі було запропоновано практичні рекомендації для країн, готових включитися в інтеграційні процеси. Після розпаду СРСР вони набули актуальності й для країн пострадянського простору.

На основі дослідження новітніх тенденцій суспільного розвитку виникла теорія комунікацій, засновником якої вважається американський політолог Карл Дойч. К.Дойч виходив з того, що, крім реалізації національних інтересів, політична інтеграція може мати й іншу мету – оформлення політичної спільноти, позбавленої територіальної прив'язки. У межах теорії комунікацій світова спільнота розглядається як сукупність різних політичних груп, які перебувають у стані взаємодії і взаємовпливу [18]. К.Дойч першим дав тлумачення ролі національної держави у системі міжнародних зв'язків, показавши необхідність врахування в інтеграційних проектах відносин не лише між державами, але й між суспільствами і народами.

Виходячи з теорії комунікативної інтеграції, ані поділ на держави, ані державні кордони не мають практичного значення. Учасники подібного політичного співтовариства об'єднані, у першу чергу, не територією або державою, а загальною культурою, формальними і неформальними нормами, звичаями і цінностями. Прихильність до цих ознак утворює певну єдність, є відмінною рисою усіх до неї належних, забезпечує вищий рівень довіри і взаєморозуміння між усіма, хто відчуває і визнає приналежність до цілого. Федералізм і функціоналізм були спрямовані на подолання або стримування національної держави, прихильники теорії комунікацій прагнули знайти спосіб стабілізації системи національних держав, не змінюючи її.

Розвиток інтеграційних процесів створює безліч питань у плані забезпечення національної безпеки. Він породжує суперечності у відносинах між національними державами і наднаціональними інститутами, а також невизначеність між національними державами, кожна з яких посідає своє, особливе місце у системі міжнародних відносин, має власні інтереси. Для вирішення суперечностей і досягнення спільних цілей утворюються інтеграційні угруповання.

Особливу роль держави, яка визначає механізми вирішення спільних проблем, підкреслює теорія реалізму. Ідеї реалізму пов'язані з ім'ям Ганса Моргентау, який виходив з того, що національні держави є «вічними» елементами системи міжнародних відносин і керуються своїми власними інтересами – «виживанням» [19, с.83-84]. Стрижнем їхньої зовнішньої політики є безпека, а головним засобом її забезпечення виступає військовий потенціал держави. Політику, що охоплює сферу економічних відносин та іншої діяльності, в яких головну роль відіграє взаємодія співтовариств, С.Хофман визначав як «низьку». «Високою» він називав політику, яка забезпечує вирішення питань зі сфери міжнародної безпеки [20].

Національна безпека є базовим чинником підвищення конкурентоспроможності як окремих країн-учасниць інтеграційного процесу, так і інтеграційного угруповання загалом. Інтеграція економічна нерідко здійснюється у поєднанні з військово-політичною, що відбиває геополітичні інтереси країн-учасниць. Такий стан відповідає аналізованам вище теоретичним розробкам. Військово-політична інтеграція відіграє

визначальну роль у формуванні національної безпеки країн, що об'єднуються, й у ряді випадків виявляється визначальною.

Характер участі країн у міжнародному поділі праці, ступінь їхньої зацікавленості у зовнішніх ринках, специфіку вигод і переваг, що їх вони отримують завдяки розвитку міжнародного обміну істотно змінюють технічний та економічний прогрес.

Чим вище рівень розвитку країни, тим більш диференційовано її виробництво, тим міцніше її експортний потенціал, тим ширше обсяг товарів, які вона в змозі ввозити з-за кордону, не ризикуючи серйозним дефіцитом торгового балансу. Відтак, тим багатшою є номенклатура товарів, якими країна обмінюється зі світом, тим більше можливостей для галузевої та географічної диверсифікації її зовнішньої торгівлі та зниження пов'язаних з останньою економічних і політичних ризиків. Чим краще країна розвинена технічно і економічно, тим більше у неї виробничих, фінансових, транспортних й інших можливостей для активного включення до міжнародного поділу праці, тим актуальнішою для неї є потреба участі в ньому.

Рівень техніко-економічного розвитку країн, ступінь та інтенсивність їх залучення до міжнародного обміну, можливість і необхідність їх інтегрування є взаємозалежними. Проте, як зауважує Ю.В.Шишков, можливість і навіть об'єктивна необхідність зрощування тих чи інших національних господарств не гарантує реального процесу їхнього інтегрування, через те, що він опосередковується суб'єктивним фактором – політичною волею правлячих кіл, а в демократичних країнах – ще й певною мірою думкою широких кіл громадськості. «І керівництву, і населенню таких країн щоразу доводиться вирішувати досить непросте питання: якою мірою економічні та політичні вигоди від того чи іншого кроку в напрямку інтеграції переважають ризик зниження національної безпеки через обмеження свободи дій державних інститутів країни» [21].

Надто швидкий процес відкриття здатний викликати реакцію відторгнення. Такі явища спостерігалися на різних етапах розвитку ЄС, особливо, з боку консервативної Великобританії. 1993 р. за незначної переваги голосів на референдумі противників членства в європейському економічному просторі за межами ЄС залишилася Швейцарія. За подібною схемою й за схожими обставинами вийшла 1995 р. зі складу ЄС і Норвегія.

Інтеграція пов'язана з неминучим розчиненням національних державних і правових інститутів у ширшій міждержавній або навіть наддержавній структурі, що породжує застереження щодо втрати захисних функцій національної держави по реалізації економічних, політичних і культурних інтересів своєї країни. Може йтися як про злам вікових стереотипів історичної пам'яті народів, так і про перегляд традиційних політичних підвалин, що вимагає вираженості кожного кроку.

З часів Промислової революції світова спільнота рухається у напрямку більш відкритих національних господарств. Підвищення цієї відкритості, з одного боку, є об'єктивним процесом техніко-економічного прогресу, що йде зі сфери виробництва і обігу товарів, з іншого, – політичним рішенням державних структур, які мають суб'єктивний характер.

У другій половині ХХ ст., завдяки експорту капіталу у формі різних зарубіжних інвестицій, відкриття національних економік багаторазово посилилося. З досягненням певного рівня відтворювальної і торгово-політичної відкритості країн, не стільки в кількісному, скільки в якісному сенсі, національна економіка вростає у систему зовнішніх господарських зв'язків, утворюючи зі світовим господарством органічне ціле і може повноцінно розвиватися лише як невід'ємна його частина.

Світовий досвід засвідчує, що економічне інтегрування неминуче між країнами, які досягли у техніко-економічному розвитку високих ступенів індустріалізації та здатні виробляти широкий асортимент готових виробів, потрібних для інтенсивного поділу праці і товарообміну. У високотехнологічних галузях промисловості цих країн активно розвивається міжнародне виробниче кооперування і інтенсивний обмін потоками деталей, вузлів і компонентів кінцевих продуктів. Такі можливості мають високорозвинені країни, які здатні інтенсивно обмінюватися одна з одною товарами і послугами в найширшому діапазоні. При цьому вони взаємодоповнюють одна одну, а неминуча конкуренція між виробниками кожної з них має стимулюючий характер, сприяє зростанню техніко-економічного потенціалу країн-партнерів.

Найменші можливості економічного інтегрування із зовнішніми партнерами мають аграрні країни, а також ті, які роблять перші кроки на шляху індустріалізації. Країни, що знаходяться на ранніх стадіях економічного розвитку, не тільки не відчувають потреби в інтегруванні

своїх ринків, але й не можуть піти на це з об'єктивних причин. Галузеві структури виробництва і експорту аграрно-сировинних країн, а також країн, що піднялися на перші щаблі індустріалізації і виробляють базові інвестиційні ресурси або найпростіші споживчі товари, не так взаємодоповнюють одна одну, як конкурують між собою, взаємовідштовхуючись, відгороджуючись торговими бар'єрами. Більшість з них згодом опиняються у ситуації, близькій до тієї, в якій знаходилися європейські країни і США у другій половині минулого століття, коли мали потребу запроваджувати заходи із захисту власних ринків.

Сучасні ланки технологічно і економічно цілісних виробничих ланцюжків дислоковані у різних країнах, але функціонують за єдиним планом і в єдиному ритмі. У минулому це були внутрішньозаводські потоки і за змістом, і за формою. Тепер все більша їх частина набуває міжнародного статусу, хоч і протікає нерідко по внутрішніх каналах тієї чи іншої транснаціональної корпорації (ТНК). Цей процес підтримує відповідна фінансово-банківська інфраструктура та інші системи комерційних і правових послуг. У підсумку високорозвинені національні господарства зрощуються між собою на мікроекономічному рівні.

На цьому ґрунті виникає потреба в координації зовнішньоторговельної, податкової, кредитної та інших аспектів макроекономічної політики відповідних держав, створюються ефективні платіжні, митні, валютні союзи, спільні ринки і т. п. Так під напором знизу, з самого економічного виробництва, складаються міждержавні інститути інтеграційного характеру. Саме такий процес протягом чотирьох десятиліть іде в Західній Європі і майже стільки ж у Північній Америці, де його організаційно-правове оформлення відбулося пізніше.

Інтеграція зі зростаючою інтенсивністю трактується МВФ як глобалізація. Глобалізація принципово обмежує здатність держав самостійно впливати на економічні, фінансові та природні процеси, які безпосередньо діють на самі держави та їх суспільства, незважаючи на територіальні кордони.

Глобальний інтеграційний процес є політичним процесом, у ході якого виникає потреба встановлення ясно виражених цілей національного розвитку, має місце наднаціональне втручання в суспільну практику заради досягнення таких цілей. Агентами реалізації цих процесів виступають уряди, міжнародні організації, неурядові об'єднання,

транснаціональні корпорації, різні спільноти і навіть окремі фізичні особи, котрі володіють необхідними для цього ресурсами.

Процеси глобального розвитку, що охопили більшість регіонів і секторів світового господарства, змінили співвідношення між зовнішніми і внутрішніми факторами розвитку національних господарств на користь перших. Якість розвитку, його темпи, галузева структура багато у чому задаються світовою економікою, новими умовами, що виникли завдяки процесам глобалізації. Якщо на першому етапі міжнародної економічної інтеграції лідируюча роль у формуванні інтеграційних об'єднань належала державам, то на другому етапі більш вагому роль відіграють капітал і міжнародні компанії.

Жодна країна не в змозі здійснювати економічну політику, не враховуючи вимог глобалізованого світового господарства і норм поведінки основних учасників світогосподарської діяльності. Однією з відповідей на виклики глобалізації є регіоналізація (Regionalism Versus Globalization), вона створює додаткові можливості, стимули, механізми для лібералізації торгівлі, руху капіталів, усіх факторів виробництва, у сфері міжнародного обміну. Видозмінюючись регіоналізм приймає дві форми прояву: кількісну («потік» нових регіональних угод, переукладання раніше існуючих договорів на нових умовах, тощо) і якісну (зростає глибина регіональної господарської взаємодії, використання комплексних, більш розвинених форм інтеграції).

Формується новий світовий порядок, який виростає знизу, поступово посилюючись навколо найбільш сильних держав: Сполучених Штатів Америки, Китаю, Європи, яка об'єднується і розширюється, Японії й ін. Нова цілісність, яка виникла під впливом глобальної економіки, значно посилює регіоналізацію світу.

На базі геоekonomічних інтересів цих та інших центрів конкуренції регіональна інтеграція набуває різних форм – від зони вільної торгівлі до об'єднань, спрямованих до федерації (ЄС). На початку XXI ст. спостерігається виникнення нових інтеграційних угруповань, зміна їхніх організаційних форм, а також еволюція від простих до більш складних форм і моделей.

Наростаюча взаємозалежність світогосподарчого середовища, де найбільші переваги отримують країни ядра, що глобалізується і його ТНК, зумовлює наростаючу вразливість національних держав і національних

економік. Змінюються такі параметри, як суверенітет держави, моделі її взаємодії з ТНК та з міжнародними організаціями. За цих умов перед кожною державою стоїть завдання сформулювати свої національні інтереси, які визначають її місце у цьому процесі, а перед світовою спільнотою – створити взаємовигідні механізми управління глобалізацією.

Використані джерела та література:

1. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М. : Ладомир, 2004. – 384 с.
2. World Economic Outlook. – Washington D. C., May 1997. – P. 3, 45.
3. Balassa, B. The theory of Economic Integration. / B. Balassa, R.D. Irwin. – Homewood, IL, 1961. – 308 p.
4. Henderson D. International Economic Integration: Progress, Prospects and Implications / D. Henderson // International Affairs. – 1992. – Vol. 68. – № 4. – P.633-653.
5. Риккардо Д. Начала политической экономии налогового обложения / Д. Риккардо // Избранное. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.
6. Репке В. Коренные вопросы хозяйственного порядка / В. Репке // Теория хозяйственного порядка. Фрайбургская школа и немецкий либерализм. – М. : Экономика. 2002. – С. 120–171.
7. Cooper R. The Breaking of Nations. Order and Chaos in the Twenty'first Century / R. Cooper. – L., 2003. – 180 p.
8. Хекшер Э.Ф. Влияние внешней торговли на распределение дохода / Э.Ф. Хекше. Пер. с англ. А.П. Киреев // Вехи экономической мысли. Т.6. Международная экономика. – М. : ТЕИС, 2006. – С. 154–173.
9. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth / W.W. Rostow // The Economic History Review, New Series. – 1959. – Vol.12. – №1. – P. 1–16.
10. Мюрдаль Г. Мировая экономика: проблемы и перспективы / Г. Мюрдаль. – М. : Государственное издательство иностранной литературы, 1958. – 555 с.
11. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка / Я. Тинберген // Пер. с англ. – М., Прогресс, 1980. – 416 с.
12. Шмідт К. Порядок больших пространств / К. Шмідт // Журнал «Золотой Лев». – № 101-102 – издание русской консервативной мысли. – Режим доступа: http://www.zlev.ru/101/101_67.htm#_ftn1
13. Mitrany D. A working peace system / D. Mitrany. – Chicago : Quadrangle Books, 1966. – 221 p.; Mitrany D. The prospect of integration: federal or functional / D.Mitrany // Journal of Common Market Studies. – 1965. – Vol. 4. – P.119-149.
14. Haas E. The Obsolescence of Regional Integration Theory / E. Haas // Berkeley: University of California, Institute of International Studies, Research Series. – № 25. – 1975. – 197 p.
15. Рождение теории федерализма (Т.Джефферсон, А.Гамильтон). История политических и правовых учений. – Режим доступа: https://studme.org/1842112030483/politekonomiya/rozhdenie_teorii_federalizma_dzhefferon_gamilton
16. Спинелли. – Режим доступа: <http://www.innovativ.co.uk/ventotene/federalism/federalism.htm>; Пистоне. – Режим доступа: <http://www.dsp.unito.it/docenti/pistone.html>
17. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М. : Ладомир, 2004. – 384 с.

18. Дойч К. Национальная интеграция: обзор некоторых концепций и исследовательских подходов / К. Дойч. // Этнос и политика: Хрестоматия / Авт.-сост. А.А. Прусаускас. – М. : УРАО, 2000. – С. 190-200.
19. Моргентау Г. Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир / Г. Моргентау // Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П.А. Цыганкова. – М. : Гардарики, 2002. – С. 72–88.
20. Hoffmann S. The European Sisyphus: Essays on Europe, 1964-1994 / S. Hoffman. – Boulder : Westview Press, 1995. – 231 p.
21. Шишков Ю.В. Інтеграційні процеси на порозі ХХІ століття. Чому не інтегруються країни СНД / Ю.В. Шишков. – М. : III тисячоліття, 2001. – 480 с.

УДК 94:323(47+57)

Рудяков П.М.

ЗАСАДИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті аналізується проблема засад і критеріїв оцінки ефективності й результативності трансформаційних процесів на пострадянському просторі. Сформульовано низку пропозицій щодо пошуків можливих варіантів їх визначення, запропоновано авторське бачення певних аспектів перебігу цих процесів та їхніх наслідків.

Ключові слова: *критерії, пострадянський простір, транзит, трансформація, модернізація, інтеграція, цінності, «посттранзит».*

Рудяков П.Н. Принципы и критерии оценки постсоветской трансформации

В статье анализируется проблема основ и критериев оценки эффективности и результативности трансформационных процессов на постсоветском пространстве. Формулируется ряд предложений относительно поисков возможных вариантов их определения, предлагается авторский взгляд на некоторые аспекты протекания этих процессов и их результатов.

Ключевые слова: *критерии, постсоветское пространство, транзит, трансформация, модернизация, интеграция, ценности, «посттранзит».*

Rudyakov P.M. Bases and criteria for evaluation of post-transformational transformation

The article deals with the issue of principles and criteria for assessing the efficiency and effectiveness of transformational processes in the post-Soviet space. A series of suggestions on the search for possible variants of their definition is formulated, author's vision of certain aspects of the course of these processes and their consequences is offered.

Key words: *criteria, post-Soviet space, transit, transformation, modernization, integration, values, «posttransit».*

Одним із знакових, багато в чому унікальних явищ нового етапу буття Європи і світу виявився постсоціалістичний, пострадянський транзит. Трансформаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. на просторі